

Ónya Balázs

A társadalmi létezők természete

Ontológiai és metodológiai kérdések

Absztrakt: Írásomban röviden bemutatom a *Replika* 132. számában megjelenő *Társadalmi ontológia* blokk legfőbb kérdéseit, problémáit, irányait és fogalmait. Ezzel párhuzamosan vázlatosan kitérek a kérdéskör legfőbb filozófiatörténeti állomásaira, amelyek segíthetnek megérteni a társadalmi ontológia előzményeit, történeti alakulását és kontextusát, továbbá röviden ismertetem a blokkban megjelenő tanulmányok kérdéseit és eredményeit.

Kulcsszavak: társadalmi ontológia, természeti fajták, társadalmi fajták, a társadalomtudományok módszere

Hétköznapi intuícióink szerint van valamiféle, az ontológiai státuszra vonatkozó különbség a H₂O és az egyetemi polgárság között: míg az előbbi akkor is létezne, ha mi, emberek nem lennénk a Földön, addig az utóbbi létezése elképzelhetetlen lenne emberek nélkül. Ez nem pusztán azért van, mert az egyetemi polgárságot kizárólag emberek alkotják, hanem legfőképp azért, mert létrejöttek és fennmaradásának alapvető feltétele, hogy létezzen emberek egy olyan csoportja, akik megalkotják a fogalmat, meghatározzák az egyetemi polgárság szükséges és elégséges feltételeit, továbbá gyakorlataikkal, szabályaikkal, intézményeikkel tesznek azért, hogy ez a fogalom és közösség a továbbiakban is létezzen. Többek között ennek az alapvető különbségnek a felismerése indokolja a feltételezést, miszerint e két létező a valóság különböző régióiban foglal helyet: az első egy úgynevezett *természeti fajta*, amely a minden emberi konstrukciótól függetlenül létező természeti valóság részét képezi, míg utóbbi egy *társadalmi fajta*, amely az általunk, emberek által létrehozott és fenntartott valóságban kap helyet. Vannak azonban olyan fogalmak, amelyek esetében nem minden problémától mentes ez a típusú klasszifikáció (ilyen lehet a „férfi”, a „nő” vagy éppen a „rassz” fogalma). A társadalmi ontológia különböző irányzatainak képviselői arra vállalkoznak, hogy a természeti és társadalmi létezők természetének fent vázolt intuitív különbségével kapcsolatos kérdésekre és problémákra válaszokat, megoldásokat kínáljanak.

A részletesebb leírás előtt ugyanakkor érdemes látnunk, hogy melyek azok a történeti előzményként értelmezhető mozzanatok, amelyek hozzájárultak a társadalmi ontológia mai irányzatainak kialakulásához. A szofisták már az időszámításunk előtti V. században különbséget tettek *physis* (természet) és *nomos* (törvény, szokás) között (Platón 2007: 320c–328a). Többek között az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy az igazságtalanság forrása vajon a természetben vagy inkább a konvenciókban, szokásokban keresendő-e. Platón (2008) dialógusai és Arisztotelész (1984) munkái sem mentesek az olyan kérdésektől, amelyek érintik a társadalmi ontológia mai kérdéseit: Platón például a nyelv, míg Arisztotelész a pénz természetét vizsgálta, azt feltételezve, hogy a *teljes* valóság nem csupán természeti, hanem részben emberi hozzájárulás eredményeként olyan, amilyen. Ám ezek a szövegek inkább csak annak az intuíciónak adnak hangot, miszerint vannak természeti, az emberektől független létezők, valamint – mondjuk így, némi anakronizmussal – társadalmi létezők, amelyek emberi tevékenység eredményei. Ezen kívül azonban nem foglalkoznak sem azzal, hogy mit csinálunk akkor, amikor létrehozunk, fenntartunk bizonyos társadalmi fajtákat, sem azzal, hogy milyen jellegzetes tulajdonságaik, típusaik vannak bizonyos társadalmi fajtáknak, illetve hogy milyen módon tehetünk szert ismeretekre e különböző létezőkkel kapcsolatban.

Bár a valóság természeti és társadalmi részekre történő felosztása nem az újkorban fogalmazódott meg először, a problémát mégis a modernitás hajnalán láthatjuk olyan elaborált formában felmutatva, amely közvetlenül kapcsolódik a kortárs társadalmi ontológia legfontosabb kérdéseihöz: ekkor vált lehetségessé ugyanis, hogy a társadalmi rendet ne a természeti rend mintájára, vagy annak analógiájára képzeljék el (Koyré 1957). Amennyiben a modernitás megértésére teszünk kísérletet, úgy számos értelmezési keretbe nyúlhatunk: tekinthetünk rá úgy, mint amelynek legfőbb speciális jegye a természeti világ matematizálására való törekvés, ahol Galilei az első tudós (természetfilozófus), aki a természeti valóság leírására alkalmasnak találta a matematikát, az axiomatikus rendszerek használatát, analógiát feltételezve ezáltal az aritmetika, valamint a geometria és a

fizikai valóság között (Husserl 1998 [1936]). A modernitás másik nagy narratívája René Descartes (2014 [1941]) filozófiai munkásságának azon részéhez kapcsolható, amely bevezeti a – biztos, megcáfолhatatlan tudást egyedülként garantálni képes – modern szubjektum fogalmát. Más kora modern szerzőknél, például Thomas Hobbesnál (1999 [1951]), majd később radikálisabb formában Jean-Jacques Rousseau-nál (2017 [1755]: 60–200) azt láthatjuk, hogy kísérletet tettek a természetes hierarchiák lebontására, ezáltal teremtve meg a modernitás eszmetörténeti értelmezésének új horizontját. Ez utóbbi horizont alaptétele szerint nincs analógia a természet és a társadalom között, utóbbit nem lehet visszavezetni az előbbire, annak saját, önálló részei, szabályai, működési elvei vannak. Mai fogalmakkal azt mondhatnánk: fellazították a viszonyt természeti és társadalmi fajták között, melynek politika(filozófia)i következménye, hogy a természetes hierarchiákra való hivatkozás kerülendővé, de minimum gyanússá vált. Bizonyos értelemben ez utóbbi modernitáskonceptióból kirajzolódó szemlélet egyik örököse a társadalmi ontológia.

A XIX. század elején Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1961 [1807]) újabb, kiindulópontját tekintve máig eleven álláspontot képviselt, amelyben azt állítja, az egyén nem feltétele, sokkal inkább következménye az őt ontológiailag és ismeretelméletileg egyaránt megelőző társadalomnak, amely alapvetőbb az individuumnál, s független attól – ezt az álláspontot nevezzük ontológiai holizmusnak (Brandom 2001; Lukács 1976). A társadalom ilyen módon való kitüntetettsége ráirányíthatta a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyek végigkísérték a XIX. század filozófiai irányzatait, és amely kérdések az egyéni tudatról a társadalom szintjére helyezték a hangsúlyt.

Ennek a rövid és korántsem teljes történeti áttekintésnek az eddig említett állomásai egyfelől némileg önkényesen kijelöltek, másfelől számuk még sokáig szaporítható lenne: jelentős hatása volt Szent Ágostonnak (2008: 100–101 [6.25]), Immanuel Kantnak (2018 [1781]), Friedrich Nietzsche-nek (2019 [1887]), valamint azoknak a kritikai eleméletek felől érkező modern teoretikusoknak, mint Lukács György (2023 [1923]), Max Horkheimer (1976 [1937]) vagy éppen Theodor Adorno (1966).¹

A *tulajdonképpen* társadalmi ontológiai problémák – ahogy maga a fogalom is – csak a XX. század második felében jelentek meg. Ekkorra a társadalmi ontológia egy olyan, a társadalmi valóságunk természetét vizsgáló átfogó filozófiai-szociológiai elméletcsaládként tűnt fel, amely egyrészt arra vállalkozik, hogy leírja a társadalmi jelenségek speciális jellegzetességeit (melyek az alapvető építőkövei a társadalmi valóságnak, mely kritériumok a legalkalmasabbak a társadalmi és a természeti világ megkülönböztetésére, miként ismerhetjük meg az általunk létrehozott dolgok természetét, kik az ágensei a társadalomnak stb.), tehát azokat a metafizikai jegyeket és ismeretelméleti megfontolásokat, amelyek segíthetnek megérteni az általunk létrehozott (társadalmi) világ működését.

A társadalmi ontológia másrészt azzal foglalkozik, miként jönnek létre a társadalmi entitások. Ez nem azonos az elsőként említett feladattal: a speciális jellegzetességek (alapvető tulajdonságok, konstituensek, feltételek) összegyűjtése és leírása nem mondja meg nekünk, hogy milyen gyakorlatok, jogkörök, társadalmi körülmények és aktív szereplők szükségesek ahhoz, hogy bizonyos kategóriákat *létrehozzunk és fenntartsunk*: azaz

¹ A kortárs társadalmi ontológia kérdéseinek előképei minden bizonnyal megjelennek a nem nyugati filozófiai/teológiai gondolkodásban is, ugyanakkor ebben a rövid bevezetőben kizárólag a tipikusan nyugati filozófiaként értett hagyománnyal, diskurzussal foglalkozom.

alkalmazzuk, legitímen használjuk, módosítsuk őket. Ez a genealógiai aspektus biztosítja a társadalmi ontológia történetiség melletti elköteleződését: a kontextus elemzése és a történeti perspektíva érvényesítése lehetővé teszi, hogy értelmezzük a különböző történelmi-társadalmi konstellációk által termelt társadalmi jelenségeket – legyenek azok intézmények, szabályok, nyelvek vagy éppen a társadalmi képzelet.

Harmadrészt, a társadalmi ontológiával kapcsolatos metafizikai meggyőződéseink számos metodológiai következménnyel is bírnak; amennyiben radikális eltérés mutatkozik a természeti és a társadalmi valóság között, úgy ez bizonyos módszertani implikációkat is magában hordoz. A társadalmi ontológiával foglalkozóknak tehát – különösen a társadalomtudósoknak – hűsbavágó kérdés, hogy ontológiai elköteleződéseiktől függően milyen szemüvegen keresztül, milyen módszerrel viszonyulnak kutatásuk tárgyához. Ha egy szociológus például azt gondolja, hogy a társadalmi fajták természetét alapvetően határozzák meg azok a fogalmak, amelyekkel megragadjuk e jelenségeket, akkor ezen álláspontja feszültséget mutat azokkal a társadalomtudományos módszerekkel, amelyekben az empiriának, a kvantifikációnak szinte kizárólagos szerepe van. Ez a – koherenciát fontos tudományos erényként tételező – kutató sokkal inkább a *megértő társadalomtudományok* módszertani megfontolásait veszi majd számításba, amely szerint a szociológusoknak nem annyira a magyarázat, mint inkább a megértés jelszavát kellene a zászlajukra tűzni.

A *Replika* 132. számában helyet kapó tematikus blokk megjelenését leginkább az motiválta, hogy kísérletet tevé a társadalmi ontológia területén felmerülő kérdések megválaszolására, e válaszok kidolgozása közben részben bemutassa, részben pedig létrehozza azokat a magyar filozófiai nyelvben egyelőre ismeretlen vagy eddig kevésbé diszkutált fogalmakat, kérdéseket, álláspontokat, amelyek – valamiféle diskurzusteremtő igénnyel és kanonizációs programmal – egyáltalán lehetővé teszik a társadalmi ontológia kérdéseiről való gondolkozást. Bár lazán véve több magyar nyelven is olvasható szöveg illeszkedhet a társadalmi ontológia kérdésköréhez, olyan típusú törekvés ugyanakkor nem – vagy alig – látszik, amely arra vállalkozna, hogy dedikáltan a társadalmi ontológia által kínált fogalmi eszköztárral közelítsen filozófiai problémákhoz vagy a társadalmi jelenségek megértéséhez.² Magyar nyelven nemcsak a szövegek és a pontos elméleti pozíciók kvázi ismeretlenek, de a terminológia is olyannyira hiányos, hogy a blokk lehetőséget kínál a releváns fogalmak magyarországi bevezetéséhez, meggyökeresedéséhez. Az itt megjelenő szövegek célja ugyanakkor nem „puszta” rekonstrukció és disszemináció; a tanulmányok nem csupán felvázolják a lehetséges kérdések, érvek és álláspontok palettáját, hanem önálló hozzájárulást nyújtanak a mostanság – különösen nemzetközi szinten – sokakat foglalkoztató kérdésekhez.

Mészáros Csaba tanulmányában rekonstruálja azokat az érveket, amelyek a korábban magától értetődően feltételezett társadalom létezését kétségbe vonják, s helyette egy olyan álláspontot kínál, amelyben jelen van ugyan a közösségeket alkotó mi-szobjektum iránti igény, azonban a „társadalom” fogalma helyett az „életvilág” lesz az, amely biztosítja a rugalmas értelmezési kereteket azon antropológusok számára, akik szembesülnek azzal a módszertani nehézséggel, hogy „a terepen nemcsak az kérdőjeleződik meg, hogy hol van a társadalom határa, kik, milyen intézmények és folyamatok alkotják azt, de az is,

---

2 Kivételt képez ez alól Sivadó 2018.

hogy egyáltalán milyen entitások vesznek részt a helyi társadalmiság kimunkálásában” (Mészáros 2024: 34). Állítását alátámasztandó elemzi a szaha életvilágot, s arra a következtetésre jut, hogy a szahák esetében a rétek és emberek viszonya nem csupán ökológiai vagy mezőgazdasági kérdés, hanem a társadalom konstitutív részét képező jelenség – így mutat rá a klasszikus társadalomfogalmunk problematikusságára és ezzel az ontológiai antropológia erényeire.

Pete Krisztián arra az alapvető jelentőséggel bíró kérdésre keres választ, hogy van-e egyáltalán bármiféle demarkációs kritérium, amellyel elkülöníthetjük egymástól a természeti és társadalmi fajtákat. Willfrid Sellars „kategoriális adott”-ra irányuló kritikájára, valamint a kommunikáció Horányi Özséb-féle participációs elméletére támaszkodva amellet érvel, hogy a természeti fajtáknak nincs ontológiai elsődlegessége: nem fundamentálisabbak vagy valóságosabbak, mint a társadalmi fajták; pusztán azért gondoljuk őket kitüntetettnek, mert „a természettudományos fogalmi kereteinket életre hívó gyakorlati érdekeink olyasmire irányulnak, amelyek alapvetően tőlünk függetlenek, magyarázataink során nem kell számolnunk más ágensekkel, ezért ezeknek a kategóriái sokkal nagyobb invarianciát mutatnak, és jobban illeszkednek a mindennapi világképünkhöz, mint a társadalomtudományos fogalmi keretek” (Pete 2024: 58). Javaslatára szerint nem kell azon fáradozunk, hogy a társadalmi fajtákat valamiféleképpen a természeti fajták szintjére emeljük, miként arra sem kell kísérletet tennünk, hogy a társadalmi fajtákat a természeti fajtáktól elkülönült, teljesen autonóm területként határozzuk meg. Célja sokkal inkább az, hogy megmutassa: a természeti fajták ontológiai kitüntetettsége csupán mítosz, és a fogalmi kereteink relatív státuszának elismerését kínálja.

Pléh Csaba áttekinti a pszichológia előzményeit, történeti alakulását és kortárs álláspontjait annak érdekében, hogy választ kínáljon arra, milyen értelmezési keretek állnak rendelkezésünkre, ha egyén és társadalom viszonyának megértésére vállalkozunk. Vizsgálódása során egyaránt felhasználja a – XIX. századig eleve összetartozó – antropológiát, szociológiát, (szociál)pszichológiát és biológiát, miközben egyfelől rávilágít „társas” és „társadalmi” különbözőségére, másfelől egyaránt igyekszik ezeket eltávolítani a represszív szocializáció képzetétől, valamint az olyan metafizikailag problémás – de minimum túlterhelt – fogalmaktól, mint például a „csoportlélek”. Végül arra a következtetésre jut, hogy pszichológiának és szociológiának nem versenyeznie kéne az ember társas-társadalmi lényként való megértésében, ehelyett együttesen kéne választ adniuk arra a kérdésre, hogy a társas interakciók miként hoznak létre az individuumokon túlmutató kognitív mintákat. Emellett azt állítja, hogy társas és társadalmi különbsége árnyalható, amennyiben az emberre *biológiailag* társas lényként gondolunk (Pléh 2024: 61–82).

Réz Anna tanulmányában az úgynevezett fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] módszertanához kapcsolódik. A fogalmi javítás mellett elkötelezett filozófusok a klasszikus definíciós kísérletek helyett azt a gyakorlatot tartják kívánatosnak, hogy társadalmilag és politikailag jelentős fogalmainkat úgy alkossuk meg, hogy azok ne a valóság leírását, hanem az előzetes politikai-erkölcsi céljainkat szolgálják – ennek következtében a definíálás explicite normatív kérdéssé válik. A szerző először Sally Haslanger, majd Katharine Jenkins s harmadikként Kate Manne elméleteit vizsgálja meg, végül pedig – az elméletekkel szemben felvethető nehézségek fényében – egyfelől afelé konkludál, hogy „pusztán fogalmak újragondolásával nem tudjuk megspórolni sem a társadalomelméleti, sem az

erkölcsi vizsgálódást. Ha önkényes módon variáljuk a fogalmaink jelentését, azzal jobb esetben kudarcot vallunk, rosszabb esetben ellehetetlenítjük, hogy érdemi – nem verbális és nem is metaszinten zajló – párbeszéd jöhessen létre” (Réz 2024: 101). Továbbá azt állítja, hogy ha sikeres fogalmi javítást akarunk végezni, akkor nem elégséges pusztán a politikai-erkölcsi céljaink számbavétele – még ha azok igen jóindulatú szándékkal születnek is –, hanem abban is hinnünk kell, hogy definíciónk legalább részben bír a klasszikus episztemikus erényekkel. Ezekről a definícióktól ugyanis azt várjuk, hogy a társadalmi valóságunk pontosabb magyarázatát, plauzibilisebb és koherensebb értelmezését, helyeztünk adekvát felismerésének lehetőségét is kínálják.

Az itt megjelent szövegek nyilvánvalóan nem fedik le a társadalmi ontológia összes releváns kérdését, ugyanakkor amellet, hogy részletesen elemeznek egy-egy problémát, arra is rávilágítanak, milyen közelítések állnak rendelkezésünkre, ha meg akarjuk érteni az *emberi* létezés speciális jellegzetességeit, valamint azt is megmutatják, hogy *prima facie* egymástól eltérő problémák miként kapcsolódhatnak egy elméletcsalád keretein belül.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1966): *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest: Gondolat.
- Brandt, Robert B. (2001): Holism and Idealism in Hegel's Phenomenology. *Hegel-Studien*, 36: 57–92.
- Descartes, René (2014 [1641]): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest: Atlantisz.
- Hegel, Friedrich (1961 [1807]): *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai.
- Hobbes, Thomas (1999 [1651]): *Leviatán*. Budapest: Kossuth.
- Horkheimer, Max (1976 [1937]): Hagyományos és kritikai elmélet. In *Tény, érték, ideológia*. Papp Zsolt (szerk.). Budapest: Gondolat, 43–116.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága I*. Budapest: Atlantisz.
- Kant, Immanuel (2018 [1781]): *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Atlantisz.
- Koyré, Alexandre (1957): *From the Closed World to the Infinite Universe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lukács György (2023 [1923]): Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Gondolat, 147–307.
- Lukács György: (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról I–III*. Budapest: Magvető.
- Mészáros Csaba (2024): Társadalmak vagy életvilágok? *Replika* (132): 13–38.
- Nietzsche, Friedrich (2019 [1887]): *A morál genealógiája*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Pete Krisztitán (2024): A „fizikai” kitüntettségének mítosza. *Replika* (132): 39–59.
- Platón (2007): *Prótagorasz*. Budapest: Atlantisz.
- Platón (2008): *Kratülosz*. Budapest: Atlantisz.
- Pléh Csaba (2024): Társas és társadalmi megkülönböztetése a klasszikus és a mai pszichológiában. *Replika* (132): 61–82.
- Réz Anna (2024): Jobbak-e a feljavított fogalmi elemzések? *Replika* (132): 83–102.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017 [1755]): Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In Jean-Jacques Rousseau: *Politikafilozófiai írások*. Miklós Tamás (szerk.). Budapest: Atlantisz, 61–200.
- Sivadó Ákos (2018): *A megértés mestersége*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Szent Ágoston (2008): *Beszédek Szent János evangéliumáról I*. Budapest: Jel, 100–101.

Ónya Balázs

filozófus, a PTE Filozófia Doktori Iskola doktorandusza, a pécsi Kerényi Károly Szakkollégium tanára, valamint az Új szem portál szerkesztője